

Németh Tibor

„...Gerencsér, a bencés atyák pusztája...”
(Múltidéző főhajtás egy kihalt település emléke előtt)

A dolgozat elé

Aki manapság erdészeti úton igyekszik Bakonytamásiból Bakonyszentlászló felé, a Szűcs-féle erdészház mögötti domb alján erdőből kihaló területen egy keresztet és egy tájékoztató táblát pillanthat meg. A két emlékjel tavaly óta hívja fel a figyelmet a hajdan ott megbúvó Gerencsérpusztára. Ez a település bár jelentéktelen volt az utolsó századokban, ennek ellenére komoly okleveles múlttal rendelkezik. Nevének első felbukkanási helye ugyanis talán legkorábbi hazai oklevelünk, a veszprémvölgyi apácák görög nyelvű adománylevele. Olyan forrás, mely legmélyebbre képes visszahatolni a Kárpát-medencei magyar múlt kutatásában, s ez a jellemző több tudomány számára teszi megkerülhetlenné. A nyelvészet becses szórványemlékként¹ kezeli, mert idegen nyelvű szövegében elszórtan magyar szavak, szókapcsolatok fordulnak elő. Közülük egyik a Gerencsér tulajdonnév, sorában az első ismert magyarországi földrajzi neveknek.

Amennyiben nem a tulajdonnevet, hanem magát a közszt vizsgáljuk, további nevezetességgel szembesülhetünk, ami a településtörténeti, néprajzi, ipartörténeti múlt feltárása szempontjából felbecsülhetetlen érték. Mivel archaizáló szinonimaként maig használjuk 'fazekas' szavunk kiváltására, jelentésének magyarázására, úgy gondoljuk, nem kell különösebb hangsúlyt fektetnünk. Ennél fontosabb tudósaink meglátása a foglalkozásról nyert helységnevekről. E szerint Gerencsért az Árpád-korban fazekas tevékenységet folytató szolgálónépek lakhatták,² ami az oklevél koraiságának az összefüggésében azt jelenti, hogy nevéhez fűződik a fazekas mesterség első írásos említése a Kárpát-medencében. Ugyanakkor a történeti hitelesség érdekében nem hunyhathunk szemet afelett, hogy jelenlegi ismereteink szerint a településünket érintő későbbi forrásokban sehol sincs adat agyagművességre, a régészeti leletanyagot³ pedig nem lehet perdöntőnek tekinteni ebben a kérdésben.

Szent István király szóban forgó oklevélkiadása a hazai diplomatika sok vitára alkalmas darabja.⁴ Nyelvválasztása mellett különösen kiadási ideje ad okot találgatásokra,⁵ hiszen eredetije sajnálatos módon elkallódott, másolatai pedig nem tartalmazzák az eredeti kelteztést. Közülük a hiteles, az 1109-ben, Kálmán király uralkodása alatt készült megerősítő oklevél tavalyi kilencszáz éves jubileuma szolgált támpontul Bakonytamási

* Ez a tanulmány a „Töredékek Gerencsér múltjából” címmel Bakonytamásiban 2009. október 17-én megtartott előadásunk bővített változata.

¹ Szabó 1952. 11-12.

² Heckenast 1970., Györffy 2000. passim

³ Torma 1972. 109.

⁴ Az oklevél kiterjedt irodalmának fontosabb darabjait felsorolja Komjáthy Miklós a Korai Magyar Történeti Lexikon „veszprémvölgyi alapítólevél” szócikkéhez kapcsolódóan. (Komjáthy 1994. 729.) A lexikon megjelenése alatt még született Györffy Györgytől egy rövid áttekintés. (Györffy 1994.) A téma legújabb megközelítése Révész Éva nevéhez fűződik a tavalyi év elejéről. (Révész 2009.) Ezt az adatot Szöcs Tibor PhD hallgatónak köszönjük.

⁵ E két homályos pont kellő alapot szolgáltatott ahhoz, hogy a kibocsátó személyének kilétéről kétféle feltételezés alakuljon ki. Ma azok véleménye számít elfogadottnak, akik Istvánnak tulajdonítják e cselekedetet, de a múlt század közepétől maig fennáll az a nézet is, amely korábbra helyezi, és Géza fejedelemmel hozza kapcsolatba, aki a kereszttségben szintén az István nevet kapta, és egyes források királynak nevezik. Minderre legutóbb Csorba Csaba figyelmeztetett, aki számos olyan elgondolkodtató észrevételt, felvetést tett, mely az utóbbi elméletet hivatott erősíteni. (Csorba 2000.)

önkormányzatának, hogy régi szándékát valóra váltva emlékhelyeket alakítson ki⁶ a közigazgatási területéhez különben csak a kihalása előtti utolsó években (az 1960-as évek közepén) csatolt, ezer évesnek méltán nevezhető „Gerencsérpuszta külterületi lakotthely” tiszteletére.⁷

Jelen dolgozat címében szereplő idézőjel Bél Mátyásra utal, aki „Notitia”-jának Veszprém vármegyéről szóló, 1735-ben elkészült részében ilyen szókapcsolatban említi az erdők között fekvő Gerencsért, mint amely puszta Tamásival kelet felől „puskalövésnyi távolban” határos.⁸ Bél működésekor Gerencsér már több mint hétszáz éves dokumentálható múlttal büszkélkedett, amiből kétszáz esett a bencés jelenlétre. Az alábbiakban történetének azt a szakaszát tekintjük át, amely a veszprémvölgyi apácától való elválástól az elnéptelenedésig tart, és amelynek leghosszabb szakaszát a bencés birtoklás tölti ki. A munka nem a teljesség igényével készült, benne egy kivételtől eltekintve kizárólag könyvészetileg elérhető adatokra támaszkodtunk.

Birtoklástörténet

Azt a folyamatot, melynek eredményeképpen Gerencsér bencés apátság jószága lett, III. Jakab bakonybéli apát (1508-1536) indította el. Birtokstratégiájának megértéséhez tudnunk kell arról, hogy a török Nándorfehérvár 1521-es bevételétől valós fenyegetettséget jelentett Magyarország számára. Helyesen ismerte fel, hogy az apátságához közelebb eső, könnyebben megközelíthető birtokokat hatékonyabban lehet igazgatni és ellenőrizni, szükség esetén védelmezni. Így fordult figyelme a veszprémvölgyi ciszterci apácák e tulajdona felé, s mivel a bakonybéli apátságnak voltak olyan birtokai, melyek ugyanezen megközelítés alapján az apácák helyzetét könnyítették volna, cserét ajánlott számukra. Thasy Katalin apátasszony hamar megértette a saját érdekeivel azonos szándékot, és elfogadta az ajánlatot, melynek értelmében Gerencsér átengedéséért megkapta Balatonfőkajárt és a mai Magyarpolány határában fennállt Szentmárkurt.⁹ Mire azonban az illető rendi elnökök jóváhagyásával a megegyezésre a pannonhalmi konvent előtt pecsét került (1526. május 16-át írtak ekkor), a török már elérte az ország déli határát. Jakab ébersége a gyakorlatban mégis hiábavalónak bizonyult: az új szerzeményt a források szerint már 1531-ben felégették a hódítók.¹⁰ A vármegye területe Veszprém 1552. évi elestétől a török-magyar csatározások ütközőzónájává, végvidékké vált. Az ezzel járó létbizonytalanság, a Mohács utáni pártharcok, a magyar és

⁶ Az „Emlékezés az 1000 éves Gerencsér fazekasfalura” címmel megtartott ünnepség keretében a hajdani Gerencsérpusztán a már említett keresztet és tájékoztató táblát, Bakonytamásiban egy 10. századi gabonatarló hombárt utánzó műalkotást avatták fel 2009. október 17-én.

⁷ Gerencsért a középkorban még faluként tartották számon. Méretét illetően azonban megoszlik a kutatók véleménye. Ila-Kovacsics vélhetően az 1488-as rovásadó értéke alapján közepes nagyságúnak mondja (Ila-Kovacsics 1964. 191.), míg Solymosi László ugyane forrással kapcsolatban közölt településosztályozása alapján 17 adóköteles háztartással a kistelepülések közé sorolja. (Solymosi 1984. 154., 192.) A török hódoltság alatti elnéptelenedését soha nem tudta kiheverni, későbbi megtelepedése során mindvégig csak puszta. 1850 után Csehi, Gerencsér, Gic és Hathalom puszták területének összevonásával létrejött Gic eszmei község része, a későbbiekben is ehhez számítják. Utoljára az 1962. évi helységnévtár említi Gic külterületi lakotthelyeként (Magyarország... 1963. 270.), a következő 1967. évi szerint már a közelebbi Bakonytamásihoz tartozik. (Magyarország... 1967. 124.)

⁸ Bél 1989. 61.

⁹ Sörös 1903. 187., 577. Sörös Szentmárkurt a mai Márkónak tudja Veszprém mellett, de ugyanott összefüggésbe hozza egy Zala megyei Endréd nevű településsel is. (Sörös 1903. 174.) A forrásokat minden bizonnyal körültekintőbben kezelő Ila-Kovacsics szerint Endréd vagy Endrőd a mai Magyarpolány határában létezett és Szent Márk tiszteletére szentelt temploma körül alakulhatott ki később a Szentmárkurnak nevezett prédiom. (Ila-Kovacsics 1964. 181., 363.) Magyarpolány mellett szól az a tény is, hogy Márkó a veszprémi káptalan birtoka volt. (Ila-Kovacsics 1964. 260.)

¹⁰ Pákay 1942. 94.

török úr által egyaránt megkövetelt ún. kettős adózás a lakosság életkörülményeit az elviselhető szint alá süllyesztette. Mindez a térség elnéptelenedését vonta maga után, melyet Gerencsér sem kerülhetett el, ahol 1536-tól nincs adózó porta,¹¹ a 18. század végéig nem ismeretes lakosság.

Bakonybélnek helységünk birtoklásában csak epizódszerepet juttatott a történelem, mivel a 16. század közepétől Pannonhalma egyre nagyobb befolyást szerzett felette. X. Leó pápa még 1514-ben kiadott bullájában a szentmártoni főapátnak adta valamennyi hazai bencés kolostor joghatóságát,¹² majd II. Ulászló király 1516. január 17-én kelt rendeletével ugyanennek juttatta Bakonybél kegyuraságát.¹³ Ezekben a vészterhes időkben a főapátság e két jogosítványt megfelelő alapnak tekintette a bakonybéli jószágokban rejlő gazdasági potenciál kiaknázásához. Erre égető szüksége is volt, mert amikor javai katonai célokra voltak lefoglalva,¹⁴ előfordult, hogy éppen a bakonybéli haszonvételekből tartotta fenn magát a főapátsági konvent.¹⁵ Amikor a jog mértékadó szerepét az erő vette át, és általánosan elterjedt gyakorlat lett a gyengébb birtokosok birtokainak valamely végvár általi bekebelezése, Pannonhalma eljárását csak erkölcsileg lehet kifogásolni. Ezt viszont annál inkább, hiszen a béke beálltával a birtokok tulajdonjogát továbbra is magáénak tudta, és bár egy alkalommal kötelezte magát visszaszolgáltatásukra, ez csak részben történt meg.¹⁶ Így jutott Gerencsér a pannonhalmi főapátság kezére a 16. század utolsó évtizedére.¹⁷

Az ilyen birtokgyarapodások természetesen nemcsak a jövedelmeket, de a gondokat is szaporították. Gerencsér esetében az egyik nagy problémát az jelentette, hogy az elnéptelenedés alatti időszakban területét az apátság bérbe adta, de a bérlők nem úgy kezelték a bérleményt, mint saját tulajdonukat, vagy ahogy az apátság kezelte volna, ha saját kezelésben tartja. Erre enged következtetni, hogy Magger Placid főapát (1647-től 1667-ig volt főapát) 1656-ban a Veszprém vármegyei törvényszék előtt eltiltotta a tamásiakat a puszta használatától.¹⁸ A lépés okaként a bencés rendtörténet bizonytalanul a határok megcsonkítását jelölte meg, s Magger ugyanettől tartva nyújtott be tiltakozást képviselője által, amikor ugyanez év folyamán a veszprémi káptalan III. Ferdinánd király rendeletére az Esterházyakat iktatta be a Csesznek várához tartozó birtokokba.¹⁹ A lépés jogosságát az idő igazolta, hiszen az Esterházyak a későbbiek folyamán Gerencsért más birtokokkal együtt valóban lefoglalták, máskor jobbágyaik a Bakonybél környéki erdőket élték. A beiktatással így hosszú, hálátlan szomszédság vette kezdetét. Sajghó Benedek főapát (1722-1768) még 1736 tavaszán is több ízben emelte fel szavát Veszprém vármegye közgyűlésén a jogtalanságok ellen, amire meg az Esterházyak éltek panasszal.²⁰ Néhány éven belül aztán sikerült békés úton helyreállítani pusztánk határának területi épségét,²¹ bár a béke törékenynek mutatkozott, hiszen a főúri család még a század végén sem mondott le birtokainak erőszakos kiterjesztéséről: a bérletként használt gerencséri erdő egy részét annak lejárta után is magáénak mondta, visszatartotta. Az apátságot az újabb per megindításában csak a rend feloszlata gátolta meg.²²

¹¹ Ila-Kovácsics 1964. 191.

¹² Sörös 1904. 100.

¹³ Sörös 1903. 185.

¹⁴ Erre 1548 táján volt eset. (Sörös 1904. 5.)

¹⁵ Sörös 1903. 199.

¹⁶ Sörös 1904. 43. Vidlics Ferenc bakonybéli apát 1722-ben a Göncz Celesztin főapát halála utáni és Sajghó Benedek beiktatása előtti „kegyelmi állapotot” kihasználva vetette határozatba a béli javak visszaadását.

¹⁷ Sörös 1904. 13., 27.

¹⁸ Molnár 1906. 485.

¹⁹ Molnár 1906. passim

²⁰ Sörös 1904. 54-55., 560.

²¹ Németh szerint 1737-ben (Németh 1907. 321.), Sörös szerint viszont csak 1738. március 4-én lett meg a béke. (Sörös 1904. 55.)

²² Németh 1907. 321.

Ez az esemény rövid időre megszakította Gerencsér bencés birtoklásának 260 éves folyamatosságát és újabb nevet írt fel birtokosainak képzeletbeli lajstromára: a magyar államét. A szerzetesrendek feloszlásának hátteréhez utalnunk kell arra, hogy II. József (1780-1790), a „kalapos király” eszménye egy ésszerűség-elvű, mindenre kiterjedően jól szervezett állam létrehozás volt. Ennek kiépítése során ezek áldozatul a nem egészségügyi, vagy művelődési-oktatási beállítottságú szerzetesrendek. 1786-ban az ilyen jellegű gyakorlati hasznot felmutatni képtelen bencések apátságaiból is más közegbe, plébániákra, vagy megmaradt szerzetesrendekbe kerültek át a szerzetesek. Birtokaik állami tulajdonba jutottak, de jövedelmeiket egyházi célokra fordították. Az oktatás fejlesztéséért létrejött Tanulmányi Alap, valamint a lelkészségek alapítását és jobb javadalmazását szolgáló Vallásalap hasznosította őket. A korabeli nyilvántartások is ezt a két alapítványt tüntetik fel az egykori rendi birtokok tulajdonosaiként. Az 1789-ben végrehajtott birtokos összeírás szerint Gerencsér ura a Vallásalap volt.²³

A rendek visszaállítása (1802) után Bakonybél csak 15 év szünettel kapott önálló apátot,²⁴ akivel ha egy villanásnyi időre is, de ismét feltűnik Gerencsér birtoklástörténetében. Taucher Ágoston apát (1817-1824) egy gazdaságilag szilárd lábakon álló apátság kialakítását tervezte, aminek alapját az egykori, s Pannonhalma kezére került birtokok visszaszerzésével kívánta megvetni. Gerencsér ügyében rögtön levelet írt a főapátsághoz, melyet Horváth Pál kormányzó 1817. július 27-én egy erélyes hangvételű, személyeskedéstől sem mentes válaszlevélben utasított el.²⁵ Fő indokként felemlítette azokat a kétszáz évnél korábbi „végzetes időket”, amikor a világi foglalkóktól a főapátok szerezték vissza és tették a főmonostor jószágává. A főapátság mellett, hogy a pusztai feletti rendelkezés jogát megvonta Bakonybélből, az épület- és tűzifához jutás lehetőségét a korábbi feltételek szerint továbbra is fenntartotta számára.

A béli apát sikertelen akcióját követően 1945-ig semmi nem veszélyeztette a birtok elvételét. Vele kapcsolatban már csak olyan kisebb horderejű ügyek merültek fel, mint a birtokméret alakítása és a termelési feltételek minőségének megőrzése. A birtokméretben kedvező változás következett be 1843-ban, amikor csere útján 42 holddal megnövelték területét. Ez a Bakonytamásiban zajló tagosításnak, a birtokosok földjeinek egy tömbbe csoportosításának volt köszönhető, melyben itteni „Leányföldek”-nek vagy másként „Barátföldek”-nek nevezett birtokával a pannonhalmi apátság is érintve volt. Ezt a földdarabot már korábban is a tamási jobbágyok bérelték, így e birtokrendezési eljárás alkalmával jogosan merült fel a gondolat a Batthyányok úrbéres földjei közé előnytelenül ékelődő apátsági birtok megszerzéséről. A tárgyalások eredményre vezettek, s a gróf Batthyány Kázmér által ajánlott, a Gerencsérrel érintkező „Sósrét” határrészben fekvő azonos méretű területet az apátság elfogadta ellenértéknek.²⁶

A termelési feltételek minőségének fenntartásáért tett lépések a szomszédos birtokosokkal 1860 és 1875 között fennállt utolsó békétlenséghez kapcsolódtak, melynek kiindulópontja szintén egy határrendezési művelet, a legelőelkülönítés volt. Ez a földesúr és az úrbéresek osztatlan közös használatban álló földjeinek, leginkább erdőknek és legelőknek a szétválasztását jelentette, melyet az 1853-as úrbéri pátens kötelezővé tett. A pannonhalmi apátságnak Bakonytamási határában a Leányföldeken kívül még volt egy közel 1000 holdas

²³ Szaszskóné 1994. 42.

²⁴ Ennek magyarázatát az ellentmondásos megítélésű Novák Krizosztom főapátban kell keresnünk, aki a rend visszaállítása után a korábbi, bakonybéli apáti címét is megtartotta. Miután egy uralkodói vizsgálat több pontban elmarasztalta, nyugalomba helyezték. Ezt követően nyílt mód önálló apátválasztásra Bakonybélben 1816-ban. (Sörös 1916a. 54-55.)

²⁵ Sörös 1904. 119., 595., Sörös 1916a. 400.

²⁶ Sörös 1916a. 401. Pesty Frigyes helynévtára szerint a csere 1845-ben történt (Ny. Nagy 2000. 47.), azonban a rendtörténet másutt is 1843-at említ.

birtoka a falutól délnyugati irányban, melyhez a Batthyány-birtokelkobzások utáni tulajdonosától, a kisbéri ménesbirtoktól csere útján jutott 1854-ben. Ezen a jószágán az ügymenetnek megfelelően per indításával 1860-ban kezdeményezett legelőelkülönözést, mely, mivel a község fellebbezett, csak 1865-ben indulhatott meg. Bakonytamásiban ugyanis az 1843-as tagosítással összefüggésben már zajlott legelőelkülönítés, melynek során a gazdáknak mind a sík, mind az erdei legelők ügyében kedvezően sikerült megegyezni Batthyány gróffal. Az egyetlen sérelmes pont csak a fahaszon volt, ez kizárólag az uraságot illette. A községbeliek az új tulajdonostól ennek teljes átengedését szerették volna elérni, amiért 7000 forintos váltságdíjat ajánlottak fel. Az apátsági megbízottak ugyan hajlottak a megegyezésre, ám Kruesz Krizosztom főapát (1865-1885) attól tartva, hogy a szóban forgó erdővel egykor futóhomokot kötöttek meg, mely az erdő kivágásával a gerencséri uradalomra szabadulhat, feltételül szabta a használati forma fenntartását. Emiatt viszont a pesti királyi tábla 1869. október 18-án az egyességtől a jóváhagyást megtagadta. Tovább mérgesítette a helyzetet, hogy a tamásiak a rendi jószágkormányzó közömbösségének köszönhetően időközben kivágták az erdőt, ami 1875-re újabb per határára sodorta az ügyet. Per mégsem lett, mert a felek végül meg tudtak egyezni. Ebben döntőnek bizonyult a gazdák azon vállalása, hogy egy Gerencsérrel határos dűlőt befásítanak, ezzel akadályozva a főapát által homoknak vélt talaj esetleges terjedését.²⁷

A település

A régészek úgy vélik, hogy a középkori, koraiújkor Gerencsér falu azon a dombon, vagy annak északkeleti előterében létezhetett,²⁸ melyen ma temetője található. Minden bizonnyal még ennek a régi falunak a szebb napjait rögzítette az 1531-es rovásadójegyzék húsz portával²⁹ és végnapjait az 1536-os három portával.³⁰ Hogy mikor került a jelenleg ismert helyére, a rendelkezésre álló forrásokból nem derül ki egyértelműen. A rendtörténet szerint a következő évtizedben egy jobbágyszolgáltatásokat tartalmazó iratban nem Gerencsérként, hanem Újfaluaként szerepel,³¹ ami alapján az áttelepülést erre az időre datálhatnánk, és ebben a feltevésünkben a helynév megváltoztatása is támogathatna bennünket. A feltételes mód azonban nem véletlen, hiszen a hipotézisnek van egy gyenge pontja. Tudniillik Pesty Frigyes helynévtára szerint Újfalunak régen a pár kilométerre fekvő Bakonyszentlászlót nevezték,³² sőt arra, hogy Gerencsér és Újfalu külön település volt, térképes bizonyítékok is vannak.³³ Ennek fényében úgy gondoljuk, hogy a rendtörténet által közölt adat bár gondolatébresztő, mégis mellőzhető a kérdés megválaszolásakor.³⁴

Ellentétben az előző bizonytalanságokkal, azt már határozottan állíthatjuk, hogy a török hódoltság után többé soha nem tudta visszanyerni középkori közigazgatási jogállását, a falu rangot; 20. századi pusztulásáig mindvégig pusztaként tartották nyilván, előbb birtokjogi értelemben (prédium), utóbb a közigazgatási jog terminológiája szerint, mint gazdasági telephelyet, amely magán viselte státuszának minden külső jegyét.

²⁷ Sörös 1916a. 401-402.

²⁸ Torma 1972. 109.

²⁹ A húsz portából azonban ekkor már tizenhatot felégetett a török. (Pákay 1942. 94.)

³⁰ A három portából csak kettő volt adófizető, egy pedig pusztá telek. (Pákay 1942. 94-95.)

³¹ Sörös 1903. 196.

³² Ny. Nagy 2000. 40.

³³ Lásd: Veress D. 2000. 14. oldalon közölt térképet.

³⁴ A Gerencsér-Újfalu kérdés megválaszolására a legvalószínűbb magyarázatnak azt tartjuk, hogy az ekkoriban elnéptelenedett Gerencsér határát a szomszédos újfalusiak vették bérbe, s a szóban forgó iratban nem a termelés helyét, hanem a bérlők lakhelyét jegyezték fel. Ez téveszthette meg a történetíró Sörös Pongrácot.

Gerencsér településképeről a legkorábbi leírások a 18. század végéről származnak. Ekkoriban mindössze három lakóépületből és a hozzájuk tartozó gazdasági épületekből állt a puszta. A legértékesebb ház a két szobából, egy konyhából és egy kamrából álló jószágkormányzói lak volt. Falai szilárd anyagból épültek, tetejét fazsindely fedte. Sövényel kerített udvarán egy 41 öl (közel 80 méter) hosszú, ugyancsak szilárd anyagból épült zsindelyfedelű méhes húzódott; az erdőben gyűjtött szénát mellette tárolták. A kerítés külső oldalán egy szeglábakra illeszkedő szalmafedeles kocsiszín állt, amit egy nádfedelű négy férőhelyes lóistálló és egy téglával kirakott kút fogott közre. A szomszédságban egy szerényebb kivitelű, soros, szoba-konyha-kamra osztatú, sározott sövényfallal és nádtetővel épült ház állt, amelyhez egy sövényfalú, szalmatető, hat férőhelyes marhaistálló tartozott. Ettől délre, mintegy 200 lépésre helyezkedett el a faépítésű, nádfedeles urasági vadászlak két szobával, egy konyhával és két kamrával.³⁵ Marhaistállója négy férőhelyes volt. Az I. katonai felmérés (1783) készítői erre utalva „Jager” (vadász) felirattal jelzik Gerencsért. A térkép a fentiekkel ellentétben csak két egymásra merőlegesen elhelyezkedő épületet tüntet fel,³⁶ amiből kikövetkeztethető, hogy a házak egyike a térkép elkészülte után, de még 1802 előtt épült, hiszen az ismertetett leírás időmeghatározásában a „rend felosztása idején” megjegyzés szerepel.

A majorsági gazdálkodás fejlesztésére irányuló törekvések természetesen magukkal vonták az alkalmazottak létszámának növekedését, akiknek az apátság igyekezett megfelelő lakóköörülményeket biztosítani. A rendtörténet Gerencséren elsőként Kovács Tamás apátot (1829-1841) nevezi meg lakás építettként, azonban figyelmet érdemel, hogy a ténykedése után elkészült II. katonai felmérés (1847) nyilvántartásában ugyanúgy három lakóépület szerepel, mint a már említett 18. század végi leírásban.³⁷ Kovács esetében tehát inkább még csak átalakításra vagy újjáépítésre kell gondolnunk. Teljesen új lakásokat Rimely Mihály (1842-1865) és Kruesz Krizosztom építtettek, akik egyúttal továbbvitték Kovács megkezdett munkáját az újabb gazdasági épületek emelésében.³⁸ Ezzel a puszta elérte végleges épületállományát, a kis erdei házcsoport a 20. század küszöbén valódi majorra fejlődött.

Egyházi birtokosról lévén szó, a földesuraság és kegyuraság fogalma itt méginkább összefonódott. A földesurak birtokaikon kegyurak voltak, ami általánosságban azt jelentette, hogy felelősséggel tartoztak az egyházi élet lelki és tárgyi színvonalának fenntartásáért. Ennek jegyében nem feledkezhetek meg a szakrális környezet kialakításáról sem. A Gerencséren elhelyezett kultusztárgyak számba vételéhez hívjuk segítségül a bakonytamási születésű író, Tatay Sándort (1910-1991): „...Gerencsérnek nem volt kastélya, de még szerény úri háza sem. Kápolnája sem. Egy haranglábot állíttatott csak emlékeztetőül jelenlétére a páannonhalmi apátság, mely ura volt a gerencsérieknek. Ott volt a kedves hangú kis harang, Jézus a feszületen és felettük az Isten, aki minden bizonnal rajta tartotta szemét a papok erdei birtokán...”³⁹

Miként rajta tartották szemeiket maguk a papok is, akiknek kedvelt nyaralóhelyük volt a „tengeteg erdők közepette”⁴⁰ fekvő puszta. A már említett jószágkormányzói lakról feljegyezték, hogy az adminisztráción kívül nyaranta az üdülni menő rendtagok használták.⁴¹ Lehetett hosszabb bakonyi túrák kiindulási pontja, ahogy mikroköznyezet önmagában is

³⁵ Németh 1907. 321-322.

³⁶ HIM Hadtörténelmi Térképtára I. katonai felmérés B IX/a 1116. VIII. 15. felmérési szelvény

³⁷ HIM Hadtörténelmi Térképtára II. katonai felmérés B IX/a 530. XXVII. 51. felmérési szelvény

³⁸ Sörös 1916a. 400.

³⁹ Tatay 1983. 72-73.

⁴⁰ Ny. Nagy 2000. 80.

⁴¹ Németh 1907. 321.

elmélyülésre indíthatott. A lakó- és gazdasági épületek, konyhakertek ugyanis – s ez jól kivehető az I. katonai felmérés térképén – erdőből irtott tisztáson kerültek kialakításra. Ennek területe még a 20. század elején is mindössze csak 2065 négyszögöl volt,⁴² ami nagyjából egy és egy negyed katasztrális holdnak felel meg. Sokáig az egész pusztát szinte körülölelte az erdőség, kiváló helyet teremtve arra, hogy a természet szépségeire fogékony szerzetesek gyakorolják a rendalapító nursiai Szent Benedek regulájának egyik eszményét, a szemlélődő életvitelt.

A múlt század közepén nagy valószínűséggel többször ellátogatott ide a hazai régészet úttörője, a bencés tanár Rómer Flóris (1815-1889). Bár értékfelmérő bakonyi utazásaira – melynek jegyzeteit utóbb bővített változatban kiadta – nem innen indult, mellékesen mégis megemlíti könyvében. A szakmai köztudatba éppen ekkoriban bekerült hathalmi temetkezési halmokkal kapcsolatban írja, hogy Hathalompuszta „a gerencséri vizenyős lapály végén”⁴³ fekszik. A helymegadásban egyfajta „bencés térszemlélet” létezésére nyerünk bizonyítékot, hiszen nem a környékbeli népesebb településekhez viszonyít, hanem rendjének különben kisebb lélekszámú birtokához. A későbbiekben az atyák régészetileg is felfedezik Gerencsért, erről tanúskodik a győri gimnáziumuk régiséggyűjteményében innen bekerült leletanyag.⁴⁴

Szerencsés helyzetben vagyunk, mert a helységünket érintő két utolsó helységnévtár illetve népszámlálási adatfelvétel kiterjedt a háztartások és házak nyilvántartására. Ezek segítségével rekonstruálhatjuk az elnéptelenedését közvetlenül megelőző időszakból a települési és építészeti sajátosságokat. A sorvadás nyomai jól kivehetően látszanak, hiszen míg 1960-ban tizenegy,⁴⁵ addig 1970-ben már csak hét lakóház alkotta a pusztát,⁴⁶ amelyek közül igazán csak egy árasztotta a cselédvilág hangulatát; tudniillik ebben két lakás kapott helyet. Nyilván ez volt az a „kerülőlakással egyesített cselédlakás”, melyet Kruesz Krizosztom apát idején, 1871-ben építtetett az apátság.⁴⁷ A többi hat inkább falvainkra jellemző háromszatú parasztház lehetett. Korukat pontosan nem lehet meghatározni, de minden bizonnyal a fentiekben már említett két apát idején, az 1842-től 1885-ig terjedő időszakban épültek. A házak elbontásával egy időben egy másik, korszerűsítő folyamat is indult, aminek legszembevetőbb eleme a helyiségek funkciójának megváltoztatása volt. Ez a lakások felét, azaz négy lakást érintett, ahol a kamrahelyiségből második szobát alakítottak ki, míg a másik négy lakás esetében továbbra is megmaradt a szoba-konyha-kamra felosztás. Az építőanyagot tekintve kettő még vályog, sár, vagy vertföld falazattal, öt szilárd falazattal készült.⁴⁸

Gazdálkodás

Gerencsér gazdálkodásában, ha termelési hatékonyságban nem is, üzemvitelileg jól kitapinthatóan elválnak a feudalizmuskori és a kapitalizmuskori periódus. Mindkettőre jellemző az állattenyésztés, erdőgazdálkodás és kismértékben a szemtermelés hármasa, mégis mindez a jognak és a művelési rendszernek e két társadalmi rend által alakított medrében kísérelhető végig.

A helységben időrendben az úrbéres, majd a majorsági gazdálkodás is jelen volt. Előbbi esetén a lakosság a földesúrtól (jelen esetben a már megismert két bencés monostortól)

⁴² Sörös 1916a. 401.

⁴³ Rómer 1990. 116.

⁴⁴ Torma 1972. 110.

⁴⁵ Magyarország... 1963. 270.

⁴⁶ 1970. évi népszámlálás... 1972. 119.

⁴⁷ Sörös 1916a. 400.

⁴⁸ 1970. évi népszámlálás... 1972. 119.

kölcsönkapott földön gazdálkodott, és megtermelt javainak egy részével, pénzzel és munkával fizetett használatáért. Gerencséren ezt a típust a török hódoltság számolta fel.

A vizsgált időszakban a majorsági gazdálkodás jelentette a nagyobb szakaszt. Településünket ebben a termelési formában találta a feudalizmus alkonya, ami behatárolta kapitalizmuskori lehetőségeit is. Hogy milyen úton jutott el idáig? Nos, a török uralom alatt elnéptelenedett falu határát hosszú ideig a környező települések illetve uradalmak használták bérletként,⁴⁹ melyet az apátság a 18. század folyamán fokozatosan megszüntetett és az egyes művelési ágakat saját kezelésbe vette vissza. Ez volt az ún. allodiális vagy majorsági birtok, ahol a termelt javak teljes egészében a birtokos tulajdonát képezték, aki a major alkalmazottait munkájukért fizetésben (pénz, természetbeni ellátmány, illetményföld) részesítette.

A 19. század közepéig Gerencsér majorsági gazdálkodásban kevés volt a tudatos, a tervezett elem. Sokkal inkább a természet önkéntelen nyújtott adományait hasznosították, minthogy befolyásolták volna adakozó kedvét. Jellemző, hogy a 18. század végéről származó leírásban a földművelés olyan csekély mértékű, hogy a meghatározó művelési ágak között a szántóföld nincs megemlítve.⁵⁰ Ugyanott az alkalmazottak között csak vadászról, erdőőrrel, pásztorról és méhészről olvashatunk. Közülük mindössze a méhész, és az épített, nagyméretű méhes megléte mutat a tudatos mezőgazdálkodás irányába.

Az apátság bevételhez az erdő, rét és legelő hasznosításával jutott. Legnagyobb haszonnal az értékes faállományból összetevődő erdő kecsegtetett.⁵¹ Egy korabeli számadásból kiderül, hogy a húzóágazat a tűzifa kitermelés volt, évente 400 öles hozammal (566 forint 40 krajcár bevétel). A fakitermeléshez kötődő további könyvelési tételek értéksorrendben a következők voltak: a melléktermékként felhalmozódó rözse értékesítése (60 forint), épületfa eladás (50 forint), abroncsnak való mogyoró és nyírfa,⁵² valamint makk-⁵³ és gubacsértékesítés⁵⁴ (30-30 forint). Az egyéb növényi haszonvételek között az erdő kaszálható részeinek szénatermelését kell kiemelni, melyből 160 szekérral tudtak eladni évente (213 forint 20 krajcár).⁵⁵

Az állattartás a fenti művelési ágakkal és a növénytakaróval szoros összefüggésben zajlott. A tartási mód a külterjes vagy szilaj, később esetenként a félszilaj tartás volt. Előbbi azt jelenti, hogy az állat éven át a természetben tartózkodott, táplálékát önmaga kereste meg legeléssel, itt pázrott és ellett, enyhelyet nem építettek számára. Sertéstenyésztésről már a 17. század közepéről van adat: a birtoklástörténeti részben megemlített tamási bérlők egyebek mellett ártánnyal, sertésekkel fizettek a terület használatáért.⁵⁶ Ugyan a Bakony térségéről a köztudatban az erdei legeltetés él, annak legjellemzőbb időszakos módjával, a bükkös,

⁴⁹ 1656-os eltiltásukig tamási jobbágyok bérelték a következő kondíciók mellett: a szántóföldek használatáért tizeddel, a legeltetéséért négy ártánnyal vagy 24 forinttal tartoztak. Az erdőben szabadon szedhettek tűzifát, de az erdei sertéslegeltetésért egy sertést, két rókabőrt és egy nyusztbőrt kellett beszolgáltatniuk. (Molnár 1906. 485.) 1725-től ismét megjelennek, de ekkor csak a határ egy részére tartanak igényt. Rétjét a 18. század második harmadában az apátság varsányi jobbágyai kaszálták. A század utolsó évtizedében az egész területet az Esterházyak szentlászlói uradalma bérelte. (Németh 1907. 321.)

⁵⁰ A földművelésre csak egy részleteiben ismertetett bérleti díjból következtethetünk, amely szerint a tamásiaknak 15 forint és háromszáz vessző mellett minden vetés után tizedet és 11,5 krajcárnyi sarlópenzt kellett fizetniük. (Németh 1907. 321.)

⁵¹ A következő fafajták fordultak elő: nyír, tölgy, gyertyán, szil, bükk, nyár, fenyő, szurokfenyő, valamint mogyorócserjék. (Németh 1907. 322.)

⁵² Az abroncs hordók, kádák összefogó alkatrészét jelenti, tehát e két fafajtát főleg kádároknak értékesíthették.

⁵³ A makkot többféle módon is felhasználhatták. Gyűjthették azért, mert háznál tartott sertéseket hizlaltak vele, de olajat is sajtolhattak belőle, melyet ételízésítésre, világításra, lábbeli ápolásra használtak fel.

⁵⁴ A gubacs levét bőrök, ruhaneműek festéshez használták fel, de tintát is készítettek belőle.

⁵⁵ Németh 1907. 322.

⁵⁶ Molnár 1906. 485.

tölgyes, csertölgyes területek makkoltatásával, néprajzilag figyelemre méltó, hogy a fizetési feltételekről szóló iratban megkülönböztetnek erdei legeltetést és legeltetést. Mivel ez utóbbi fizetése is sertés, minden kétséget kizáróan a „gerencséri lapályon” (Rómer Flóris kifejezése) a földrajzi viszonyok kihasználásával a makkoltatás elegyesen fordult elő ún. réti sertéstartással. Azaz a híres bakonyi sertést nemcsak erdőben, hanem az alacsonyabb vizenyős-füves területek haszonvételeivel (gyökerek, nád, sás, káka, giliszták, csigák, madártojások) is hizlalták.

Az uradalmi marhatartás a fentiekhez hasonlóan szilajtartást jelentett, melyet a 18. század végén számolt fel az apátság, és helyette hetven marhát fogadott bérlegeltetésre.⁵⁷ A hizlalási időszakot Szent György-naptól (április 24.) Szent Erzsébet napjáig (november 19.) szabták meg, majd a téli időszakra istálló tartásra hazarendelte őket tulajdonosuk. Ezt nevezzük félszilaj tartásmódnak. A nem növényi eredetű bevételek kategóriájában az apátság a marhatartással érte el a legnagyobb hasznot Gerencséren (293 forint 30 krajcár bevétel). Belterjesen a jelzett korszakban csak a helyben lakó alkalmazottak tartottak marhát. Erre enged következtetni, hogy a puszták leírásában a házak folytatásában istállókat említenek meg, férőhelyüket pedig részben marhában fejezik ki.⁵⁸ Az istállók teljes kihasználása esetén ez mindössze tíz állatot jelentett.

A gazdálkodásban áttételesen a jobbágyfelszabadítás (1848) hozott nagyobb mérvű fordulatot. Amikor az apátság, mint földesúr sok más egyházi és világi társához hasonlóan elesett úrbéres földjeitől, mert ez immár szabad paraszti tulajdon lett, a főképpen önellátást szolgáló haszonvételek eléréséhez kizárólag majorjainak termelésére tudott csak hagyatkozni.⁵⁹ Az apátsági uradalmak kapitalizmuskori történetének nyitánya ezek szükségszerű korszerűsítését hozta magával, hiszen rajtuk múlt a rend megélhetése. Előtérbe került a hatékonyabb, belterjes gazdálkodás fejlesztése, ami szem-, főleg pedig takarmánytermelésen alapuló istállózó állattartást takart. A 19. század második felében a pusztán az intenzív üzem igényeinek megfelelően komolyabb építkezések folytak. Pajta, magtár, és több hullámban birkaaklok, színek és istállók létesültek; utóbbiakra például 17500 koronát költöttek 1898-ban.⁶⁰

Az állatállomány palettáján ebben a korszakban jelentek meg a forrásokban addig soha nem szereplő juhok. Az apátság a juhtenyésztéssel az ágazat 1870-től megfigyelhető általános fellendülésére reagált.⁶¹ Méretére szám adatok nem állnak rendelkezésünkre, arra viszont, hogy aránylag jelentős lehetett, egyéb forrásokból következtethetünk. Az 1885-ös alkalmazotti nyilvántartásban Gerencséren négy juhászt írtak össze,⁶² akik létszámukkal a béresek mögött a második helyen álltak ekkoriban. Jelentősége mégis időszakosnak mondható, mert az 1895-ös gazdacímtár már nem jelöl juhokat. Ugyanitt 62 szarvasmarha, 19 ló és 97 sertés van feltüntetve.⁶³

A jelek tehát afelé mutatnak, hogy a változás szele Gerencsért is elérte, ám kiemelkedő fontosságú sohasem lett a főapátság gazdálkodásában. Ennek okát a művelési ágak arányaiban, főleg pedig a szántóterület hagyományosan elhanyagolható méretében látjuk. A 20. század elején 1212 holdas összterületéből mindössze 295 hold volt szántó (24 %).⁶⁴

⁵⁷ Németh 1907. 322.

⁵⁸ Németh 1907. 322.

⁵⁹ Fülöp 1995. 30.

⁶⁰ Sörös 1916a. 400.

⁶¹ Fülöp 1995. 125.

⁶² Fülöp 1995. 124.

⁶³ A Magyar Korona Országainak... 1897. 137.

⁶⁴ Gerencsér adatait a mezőgazdasági statisztikákban Gic eszmei községnél a birtokosok „Pannonhalmi Főapátság” sorában találhatjuk meg. Magában Gic községben ekkor már nem volt az apátságnak birtoka, innen tudhatjuk, hogy a közölt adatok a gerencséri birtokra értendők. Mivel a birtokméretet illetően eltérés mutatkozik

Annak bizonyítására, hogy Gerencsér nem tartozott az apátsági uradalmak első vonalába, további érveket is felsorolhatunk.

1. A gazdaságban foglalkoztatott cselédek létszáma alacsony (1885-ben 11, 1895-ben 14 fő), munkakörük egységesen mezőgazdasági irányultságú.
2. Nincsenek jelen mesteremberek (gépész, gépészkovács, kovács, bogvár, kádár, molnár, fāragóbéres, kertész stb.).
3. Az eszközállomány a mezőgazdasági gépesítés alacsonyabb fokán álló darabokból tevődik össze. Az 1895-ös mezőgazdasági statisztika szerint a gazdaságban van 13 eke, 8 ígás szekér, 5 borona, 2 henger, 1-1 rosta, szecs kavágó, vetőgép, valamint a cséplőgép lóval történő meghajtásához szükséges járgány. Ugyanakkor a haladást jelentő, a cséplőgép szállításához-meghajtásához szükséges lokomobil, cséplőgépszekrény, a szemosztályozáshoz, szelektáláshoz szükséges triór hiányzik.
4. Míg 1877-ben még önálló gazdaságként van feltüntetve, a 20. század első felében már a Varsány-Lāzi gazdaság egységeként.⁶⁵
5. Az 1938-1941 közötti 3 gazdasági év eredményeit tekintve anyaggazdaságával az apátság 18 uradalma közül a 15. helyet foglalja el.⁶⁶

Társadalom, szociális helyzet

Az előző részben érintőlegesen szó esett már úrbéresekről és majorsági alkalmazottakról. Akkor azt írtuk, hogy az úrbéres gazdálkodás a török alatt szűnt meg végleg, majd a 18. századtól majorsági gazdálkodás indult. E megállapításhoz itt csak annyit kell hozzátennünk, hogy az úrbéreseket jobbágyoknak, a majorsági alkalmazottakat pedig uradalmi cselédeknek nevezi a társadalomtörténet. Gerencsér társadalma jogilag mindvégig egységes volt, hiszen a kezdeti rövid szakaszban kizárólag jobbágyokból, utóbb pedig egészen 1945-ig uradalmi cselédekből tevődött össze. De vajon tagolódott-e etnikailag, vallásilag és foglalkozási ágak szerint?

Pesty Frigyes helynévtárába 1864-ben még az került, hogy a pusztát „...eredeti magyar nép lakja”.⁶⁷ Ez az etnikai homogenitás azonban már nem tartott sokáig, mert éppen ebben az időszakban nagyobb létszámú munkásság áramolt be, akik között német nemzetiségűek is voltak. A természetes szaporodás következtében az uradalmaktól szorongatott környező nemzetiségi falvak (Fenyőfő, Bakonyszentlászló, Bakonygyirót, Románd) ugyanis agrárszegénységet bocsátottak ki, melynek egyik felszívó bázisa Gerencsér lett. Így fordulhatott elő, hogy az 1920-as népszámláláskor lakosságának már majdnem 10 %-a vallotta magát német anyanyelvűnek.⁶⁸ Meglepő módon tíz évvel később ennek már semmi nyoma sincs,⁶⁹ ami kevésbé magyarázható a gyors fluktuációval, inkább a kérdés jelentőségének csökkenésével.

az 1895-ös mezőgazdasági statisztika (1212 hold) és az I. világháború idején íródott rendtörténet adatai (1161 hold) között, és utóbbiban nincs utalás semmilyen birtokmozgásra (Sörös 1916a. 400-401.), a gerencséri uradalom összterületének megállapításához segítségül kellett hívnunk a korszak másik két gazdacímtárát. (Baross 1893. 824., Rubinek 1911. 848.) Ezek ismeretében az 1895-ös mezőgazdasági statisztika által közöltek kell megbízhatónak tekintenünk. A birtok összes területe tehát 1212 hold, ebből szántó 295 hold, kert 2 hold, rét 46 hold, legelő 101 hold, erdő 745 hold, földadó alá nem eső terület 23 hold. (A Magyar Korona Országainak... 1897. 137.)

⁶⁵ Fülöp 1995. 35., 100.

⁶⁶ Fülöp 1995. 58.

⁶⁷ Ny. Nagy 2000. 80.

⁶⁸ Az 1920. évi népszámlálás... 1923. 171.

⁶⁹ Az 1930. évi népszámlálás... 1932. 298.

Vallási viszonyaik alátámasztják a Katona Imre áttekintésében foglaltakat: „a cselédségen belül országos arányuknál jóval többen voltak a katolikusok”.⁷⁰ A pusztá 1920-ban 89 %-ban, 1930-ban 92 %-ban volt katolikus felekezeti. Lelkigondozásukat a főpát főpásztori joghatósága alá tartozó legközelebbi plébánia, az 5 km-re fekvő veszprémvarsányi látta el.⁷¹ A két legnagyobb protestáns felekezet a fennmaradó hányadon osztozkodott, ám az országos tendencia itt már nem érvényesült, hiszen a reformátusság eltörpülni látszik az evangélikussághoz képest, köszönhetően a két evangélikus lakossággal rendelkező közeli helységnek, Bakonytamásinak és Bakonyszentlászlónak. Az evangélikus egyházigazgatásban Gerencsér neve a bakonytamási egyházközség szórványgyülekezetei között lelhető fel.⁷²

Egy 1885-ben készített nyilvántartás szerint az itteni gazdaságban a következő szakirányú cselédek dolgoztak: béres, csósz, gulyás, gulyásbojtár, számadó juhász, juhászlegény.⁷³ A felsorolásból kitűnik, hogy itt egy homogén foglalkozási csoportról van szó, ami egyúttal leminősítő tulajdonjegye is a pusztának. Miért? Azért, mert ezek a kizárólag mezőgazdasági munkát végző munkások kevésbé voltak megbecsülve, mint egy átlagos uradalmi pusztá társadalmára legalább oly jellemző, munkaeszközöket készítő és karbantartó iparosok, mesteremberek. Arra, hogy Gerencséren jelen voltak speciális szakismerettel rendelkező alkalmazottak (urasági vadász, urasági méhészt), akiket többlettudásuk és az általa szerzett különleges bánásmód, megbecsültség a cselédhierarchia magasabb fokára helyezett, a 18. század végétől maradt fenn adat.⁷⁴

Rangsor természetesen nemcsak foglalkozási ágak között alakult ki, hanem tájanként különbözően azokon belül is. Ha a Gerencséren leírt munkaköröket tekintjük, a dunántúli felfogás szerint az élen a juhászok álltak. A pusztá legtekintélyesebb alkalmazottja a számadó juhász volt, aki a birtokos megbízásából egymaga szervezte a juhtenyésztést. Tekintélyét ez a cselédén felül álló nagyobb mozgástér és a vele járó felelősség alapozta meg. Felfogadta a juhászbojtárokat, kijelölte munkájukat, kiosztotta fizetésüket. Saját juhokat birtokolt, s ha kár esett az uradalmi nyájban, ebből kellett pótolnia. A juhászokat a gulyások követték, akik a növendékmarhákat gondozták: őrizték, legeltették, itatták. A sor végén a béresek álltak, akik amolyan mindenestnek számítottak a pusztán: végezték a földművelést, növénytermesztést időszerű munkáit, ellátták az igásállatokat. A még nem említett csósz a béresekkel vehető egy kalap alá. Általában kiöregedett cseléd volt, aki az erdőt, termőföldet óvta az állatok és illetéktelenek kártételeitől. Az apátság mindennek figyelembe vételével állapította meg munkásainak bérét, s alább majd látni fogjuk, béren kívüli jutalmazásukban kisebb eltérésekkel szintén ez tükröződött vissza.

A cselédek éves munkaszerződését konvencionak, közkeletű nevén „kommenció”-nak hívták, melynek 1876-tól törvény szerint írásban kellett készülnie. Kölcsönösen tartalmazta az elvégzendő feladatokat és az érte járó bérezést. Utóbbi készpénzből, természetbeni ellátmányból és illetményföldből tevődött össze. A negyedévente fizetett készpénz a rend birtokain különösen az I. világháborút követő infláció hatására az éves járandóság egészen kis hányadára esett vissza, szerepét inkább a természetbeni járandóság vette át.⁷⁵ Ez általában kenyérgabona, só, szalonna juttatását, saját tehén, anyakoca és baromfi tartását, tűzifa és gally járandóságot foglalt magában. Az illetményföld a saját állatok ellátására szolgáló takarmányföldet és konyhakertet jelentett. A cselédek munkakörük haszonvételeiből többet kaptak, mint más termelési ágakéból.

⁷⁰ Katona 2000. 180.

⁷¹ Sörös 1916a. 294.

⁷² Tatay 1896. 15.

⁷³ Fülöp 1995. 124.

⁷⁴ Németh 1907. 321-322.

⁷⁵ Fülöp 1995. 110.

Arról, hogy mindebből éven át mire futotta, hogy milyen életmód és –színvonal jutott a gerencsérieknek, beszéljen most a hiteles tanú, Tatay Sándor, aki több írásában is a táplálkozási szokásokon keresztül érzékeltette az itteni körülményeket: „Emlékszem egy bizonyos gerencséri Jóska gyereknek a kétségbeesett sírására, jajveszékeltetésére, mikor egy téli napon az öreg tanító kijelentette, hogy bezárja fél délutánra valamilyen csínytevéseért. Jajgatott annyira, hogy majd a falak dültek. – Mi van hát, mi van veled, no? – A tanítót is meglepte a nagy elkeseredés. – Mi van otthon, tán lakodalom lesz?... – Csak bőgött a mi Jóskánk, csak bőgött. – Vagy tán disznót öltetek? – Te jószágos Isten, de mekkorát – tört fel a sóhajtás a gyerekből –, jaj, de mekkorát!

Elmehetett bűnbocsánattal, mert tudta a tanító is, micsoda ünnep a szegény pusztai családnál, ha egyszer disznót ölnek.”⁷⁶

Másutt így ír: „Valamikor, a húszas években Szentlászlóról jövet bevert az eső egy ismerős gerencséri családhoz. Vacsora közben találtam őket. Az erőteljes, harminc-egynéhány éves családfő mélytányérból tejet kanalizott, de azt jócskán teleaprította kenyérral. Az öregember sült krumplit majszolt kenyérral. Az asszony szalonnakatonákat aprított két fürge szemű gyereknek. Savanyú káposztát harsogtattak hozzá.

– Látja, ilyenek ezek – mondta az asszony – mindegyik csak a kedve szerint. Föztem volna pedig nekik levest. – Mintha szégyenkeznek a szerény vacsora miatt.

– Ez esik jól este – így az ember. – Éjszakára elég ennyi a testnek. A szalonnát majd reggel, amíg akad a háznál. Reggel kell az erő. Nincs igazam?

– A papa is csak krumplit eszik a kenyéréhez szégyenszemre, mintha sajnálnánk tőle. Ám az öreg elégedetten falatozott.

– Esztelen beszéd. Nem krumplit eszem a kenyéremhez, csak harapok időnkint egy kis kenyéret a krumplimhoz. A gyerekeket, azokat biztasd a vacsorával. Az annak a rendje.

– Szégyent hoznak a fejemre, lássa. Pedig, hála Istennek, nem szűkölködünk annyira.

(...)

Az öregember megkínált sült krumplival, a fiatal asszony tányért és kést tett elé. Még azt is megpróbáltam, milyen a krumpli kenyérral. Jó volt.”⁷⁷

A pannonhalmi főapátság cselédeinek a konvención felül voltak egyéb juttatásaik is, ugyanakkor 1886-ban például megszüntették tehéntartási jogukat.⁷⁸ A kerületi jószágkormányzó évenként jutalmat, valamint előzetes főapáti engedéllyel segínyt oszthatott közöttük 50 forint értékben (személyenként legfeljebb 10 forint juthatott).⁷⁹ 1886-tól az elért éves nyereség negyed részének 45 %-át kiosztották a cselédek között. A gerencséri munkakörök vonatkozásában a jutalom a következőképpen oszlott meg, egyszersmind az értéksorrendet is tükrözve: 5 % illette a számadó juhászt, 2 % a gulyást, juhászt és a csószot, 1 % a bérest, 0,5 % a bojtárt.⁸⁰ Az 1912. évi káptalan a bérezésben bevezette a korpótlékot, melynek elnyerésére 5 évente volt lehetőség, sávonként egységesen 15 korona növekménnyel, utoljára a 25. szegődményes év után.⁸¹

⁷⁶ Tatay é. n. (1967.) 36.

⁷⁷ Tatay 1985. 235-236. Tatay Sándortól tudjuk, hogy a harmincas években olyan híres vendége is volt Gerencsérnek, mint Weöres Sándor költő. Egyik estén, Kőrös-hegyi kirándulásukról Bakonytamásiba menet tértek be egy itteni családhoz, ahol éppen valamelyik háziállat ellése miatt nagy volt az éberség. Weöres nagyon jól érezte magát ebben a környezetben, annyira, hogy csak hajnalban indultak tovább. Tatay részben a fentiekben idézett vendéglátásra emlékezik e látogatás alkalmával is. (Albert 2009. 87.)

⁷⁸ Fülöp 1995. 129.

⁷⁹ Fülöp 1995. 92.

⁸⁰ Fülöp 1995. 103. Vaszar Kolos főapát eme rendelkezése mindössze 10 évet ért meg. 1896-ban a káptalan a hatékonyság alacsony fokára hivatkozva megszüntette. (Fülöp 1995. 105.)

⁸¹ Fülöp 1995. 128.

A birtokos már csak eszmeiségénél fogva sem tehetette meg szociális felelősségérzetének elmulasztását, alkalmazottainak bajaikban való magukra hagyását. 1895-ben kimutatás készült, majd belső határozat született az orvosi és gyógyszer-ellátásról, mely nem tett különbséget cseléd és egyéb tisztségviselő között, amivel az apátsági cselédek egészségügyi ellátása alighanem társadalmi rétegük átlaga fölé emelkedett. E határozat alapján a rászorulókat igényt tarthattak orvosi segítségre és gyógyszervásárlásra, vagy csak ingyenes orvosi ellátásra. A jogosultság hatálya alá estek a munkások feleségei és gyermekei, sőt még a velük egy háztartásban élő rokonaik is.⁸²

Amikor 1900-ban törvény született a gazdasági munkás- és cselédsegélyező pénztárról, hasonló gyakorlatnak itt már voltak csírái. Az idős korról járó nehézségek, baleset, rokkantság, munkaképtelenség és halál esetén az apátság kegydíjat szolgáltatott, ami természetbeni juttatást takart. Általános bevezetése a 20. század második évtizedéhez köthető,⁸³ előtte csak szórványos jelleggel ítélték oda.

A szabályozott járandóság, az alapvető szociális gondoskodás, a különösebb felelősségtől mentes élet védelmet, csekély, de szilárd megélhetést jelentett a cselédek számára. Mindez a vagyongyarapítás kényszere alatt sínylődő gazdaréteget nemegyszer irigy hangokra ragadtatta, ahogy azt a már több ízben idézett Tatay Sándor rögzítette: „– A gerencsériek jó emberek – mondta egy reggel valaki a tamási kocsmában.

– Könnyen jók, hiába is lennének akármilyen gonoszok, nem tudnának egy kapavágásnyi földet sem elperelni egymástól. Gerencséren minden az Istene.”⁸⁴

Ezzel magyarázható, hogy az éves szerződés lejártánál – melynek időpontját az alkalmazott további szándékát puhatoló megbeszéléstől „szólítás”-nak nevezték – az apátsági cselédség körében, így Gerencséren is csak formális jelentősége volt. Elvándorlás ritkán fordult elő, a lakók, annak ellenére, hogy még lakásukat sem mondhatták magukénak, valódi otthonuknak érezték a pusztát. Ragaszkodásuk utolsó, érzékletes bizonyosságai a dombon nyitott temetőben sorakozó nyughelyek.

Népeség

A bencés birtoklás kezdetén, a 16. század első harmadában népszámlálásokat még nem végeztek. A történeti statisztika művelői a rendszeres népszámlálások előtti időszak népességét a rovásadójegyzékekből (dikajegyzék) és a dézsmajegyzékekből, vagyis a jobbágyok földesúri, egyházi szolgáltatásainak nyilvántartásából igyekeznek kikövetkeztetni. Ezekből azonban abszolút számokban pontosan kifejezhető értékeket nem lehet kapni, így – bár ilyen jellegű források rendelkezésünkre állnak – azt sem tudjuk meghatározni, hogy Gerencsért mekkora népesség lakta a jelzett időszakban. Ezzel kapcsolatban nem tudunk másra hagyatkozni, mint arra a régi határjárásról készült feljegyzésre, melyet Bakonyszentlászló jegyzője említ meg Pesty Frigyes helynévtárában, és amely szerint a falujával szomszédos Gerencsér népes helység volt.⁸⁵ Ne feledjük, utoljára 1536-ban szerepel az adójegyzékekben, a későbbiek folyamán pedig mindig pusztá!

Gerencsér pontosan ismert népességének alakulását az alábbi oszlopban láthatjuk. Sajnos a rendszeres népszámlálások nem mindig térnek ki a külterületi lakotthelyek tárgyalására, de az adatsor még így is alkalmas néhány tanulság levonására.

év	népesség (fő)
----	---------------

⁸² Fülöp 1995. 97.

⁸³ Fülöp 1995. 129.

⁸⁴ Tatay 1985. 236.

⁸⁵ Ny. Nagy 2000. 40

1785	15 ⁸⁶
1847	6 (csak férfiak) ⁸⁷
1850	15 ⁸⁸
1870	40 ⁸⁹
1910 k.	53 ⁹⁰
1920	54 ⁹¹
1930	51 ⁹²
1960	61 ⁹³
1970	26 ⁹⁴
1980	_ ⁹⁵

A népességszám alakulása szorosan összefügg a pusztán folyó gazdálkodás jellegével, amely mögött a birtokos bencés rendnek az országos társadalmi, gazdasági folyamatokra adott válasza húzódnak meg. Így a 19. század közepéig, amíg az itteni feudális majorsági gazdálkodás hosszú ideig konzerválódott egy fejletlenebb szinten – gondoljunk csak pl. a külterjes állattenyésztésre –, nem volt szükség nagyobb létszámú kiszolgáló személyzetre. Ezzel magyarázható, hogy az 1785-ös és az 1850-es nyilvántartás ugyanazt az értéket adja, ami természetesen nem jelenti azt, hogy az eltelt 65 évben ne lettek volna kisebb-nagyobb létszámbeli változások. A korábban már ismertetett okok miatt a kapitalizmus beköszöntével előtérbe került a hatékonyabb, belterjes gazdálkodás fejlesztése, ami több munkáskezet követelt, hogy csak az istállózással és a takarmánynövények gondozásával felmerülő munkákra utaljunk. Ennek a munkaerőigénynek a demográfiai kivetítődése az 1850 és 1870 közötti népességnövekedés. Nagyrészt az ekkorra kialakult törzslakosság természetes szaporodása vezetett el az 1960-as népességcsúcsig.

A népességcsökkenés, a gerencséri exodus 1960 és 1970 között indult meg és öltött drámai méreteket. Ehhez elég annyit hozzátenni, hogy a lakosságszám ebben az egyetlen évtizedben 57 %-kal csökkent. A tendencia mögött pontosan kivehető a mezőgazdaság 1959-cel meginduló szocialista átszervezésének, a tévesítésnek az elszívó hatása. Néhol ugyan előfordult, hogy az egykori uradalmi puszták tsz-majorokká alakultak és az új körülmények között is fennmaradtak, de itt ez nem történt meg. A szocialista viszonyok között a korábbi termelési keret immár gazdaságtalannak bizonyult, ami elsősorban az évszázadokon átnyúló földrajzi elszigeteltséggel magyarázható.

Társadalmi oldalról a racionalizáló-körzetesítő szocialista településpolitikai a közművek teljes megvonásával igyekezett a lakosságot választás elé állítani. Nem készült portalánított út, az elektromos hálózat csak a bakonytamási erdészházig került kiépítésre, szolgáltatóegység sem létesült. A lakások mindvégig komfort híján voltak. A helyben maradt lakosságnak munkavégzés céljából a környező falvakba kellett nap mint nap ingázni, míg végül a kényelmesebb, korszerűbb élet lehetősége oda csábította őket. Az 1970-es évek

⁸⁶ Szaszkné 1994. 43., 158.

⁸⁷ HIM Hadtörténelmi Térképtára II. katonai felmérés B IX/a 530. XXVII. 51. felmérési szelvény

⁸⁸ Magyarország községeinek és városainak... 1984. 326.

⁸⁹ Magyarország községeinek és városainak... 1984. 326.

⁹⁰ Sörös 1916a. 297.

⁹¹ Az 1920. évi népszámlálás... 1923. 171.

⁹² Az 1930. évi népszámlálás... 1932. 298.

⁹³ 1960. évi népszámlálás... 1962. 283.

⁹⁴ 1970. évi népszámlálás... 1972. 40.

⁹⁵ A Magyar... é. n. (1985.) 132.

közepéig a maradék is elköltözött, és ezzel bogot kötött egy ezer éves település történetének fonálára.⁹⁶

Záró gondolatok

Munkánknak ebben a részében nyilván indokolt volna az eddigiek összegző tanulságát levonni, ám a téma jellege ettől elkanyarodásra, és inkább a Gerencsér sorsát érintő néhány körülmény ismertetésére indít bennünket.

Gerencsérpusztát az előzőekben tárgyalt okok miatt ma már nem jegyzik a közigazgatási nyilvántartások. Kérdés, vajon meddig terjed még emléke a környező lakosság köztudatában? Megrendítő látvány, egyúttal mindenképpen reményt keltő tény, hogy halottak napján máig pislákol egy-egy gyertya temetőjének emberöltőnyi idő óta odahagyott sírjain. Ez azt bizonyítja, hogy az elnéptelenedés sokkal összetettebb dolog, mint amit az általunk is bemutatott száraz statisztikai adatsor képes volna a maga valójában kifejezni. A puszta még mindig él, csak létezési formája változott meg. Él mindazoknak a szívében, akiket egy emlék hozzá fűz, akik alkalmanként kilátogatnak oda, és virágot, mécsest helyeznek hozzátartozóik, ismerőseik sírjára. Ezeknek a valóban pislákoló, elszigetelt megnyilvánulásoknak az észlelése ötletet, az oklevél jubileuma időpontot adott régi lakosainak egybegyűjtéséhez. Találkozójuk óta a bevezetőben említett határbeli kereszten kívül Bakonytamásiban emlékmű jelképezi összetartozásukat. A 10. századi cserépedényt ábrázoló képzőművészeti alkotás a település mesterségtörténeti jelentőségét emeli ki, mellyel lehetőséget kínál a Kárpát-medencei fazekas szakma hasonló igényének csillapítására. A helyiek reményei szerint így válik elérhetővé, hogy Gerencsér neve, emléke szélesebb köztudatban is fennmaradjon az oda kötődők elmúlása után.

Irodalom

Albert Zsuzsa

2009 Irodalmi legendák, legendás irodalom 6. Pécs.

A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. II. Gazdacímtár.

1897 Budapest.

A Magyar Népköztársaság Helységnévtára 1985.

é. n. (1985) Budapest.

Az 1920. évi népszámlálás I. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb

1923 puszták szerint. Budapest.

Az 1930. évi népszámlálás I. Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint.

1932 Budapest.

Baross Károly

1893 Magyarország földbirtokosai. Budapest.

Bél Mátvás

1989 Veszprém vármegye leírása. Veszprém.

Csorba Csaba

2000 Gondolatok a keresztény magyar állam és egyház szervezéséről. In: Honismeret XXVIII. 3. 3-13.

Fülöp Éva Mária

1995 A magyarországi bencés kongregáció birtokainak gazdasági szervezete és irányítása (1848-1949). Budapest.

⁹⁶ Végezetül szeretnénk köszönetet mondani Blazovich László és Csorba Csaba tanár uraknak, amiért dolgozatunkat átnézték, és meglátásaikat, javaslataikat megosztották velünk.

Györffy György

1994 A veszprémvölgyi alapítólevél. In: V. dr. Fodor Zsuzsa (szerk.) Veszprém kora középkori emlékei. Veszprém. 16-21.

2000 István király és műve. Budapest.

Heckenast Gusztáv

1970 Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Budapest.

Ila Bálint-Kovacsics József

1964 Veszprém megye helytörténeti lexikona. Budapest.

Katona Imre

2000 Átmeneti rétegek az agrártársadalom peremén. In: Sárkány Mihály-Szilágyi Miklós (szerk.) Társadalom. Magyar Néprajz VIII. Budapest. 173-238.

Komjáthy Miklós

1994 Veszprémvölgyi alapítólevél. In: Kristó Gyula (főszerk.) Korai Magyar Történeti Lexikon (9-14. század). Budapest. 729.

Magyarország helységnévtára 1962.

1963 Budapest.

Magyarország helységnévtára 1967.

1967 Budapest.

Magyarország községeinek és városainak népessége az 1850., 1857. és 1870. években.

1984 Budapest.

Molnár Szulpic

1906 A pannonhalmi főapátság története IV. PRT IV. Budapest.

Nagy István, Ny.

2000 Pesty Frigyes kéziratos helynévtára. Történelmi Veszprém vármegye. Pápa.

Németh Ambrus

1907 A pannonhalmi főapátság története V. PRT V. Budapest.

Pákay Zsolt

1942 Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531-1696). Veszprém.

Révész Éva

2009 A keleti kereszténység: szerep, hatás vagy jelenlét? A veszprémvölgyi monostor. In: Belvedere Meridionale XXI. 1-2. 52-64.

Rómer Flóris

1990 A Bakony. Természetrajzi és régészeti vázlat. Budapest. (reprint)

Rubinek Gyula (szerk.)

1911 Magyarországi gazdacímtár. Budapest.

Solymosi László

1984 Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások. In: Kredics László (szerk.) Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Veszprém. 121-239.

Sörös Pongrác

1903 A bakonybéli apátság története I. PRT VIII. Budapest.

1904 A bakonybéli apátság története II. PRT IX. Budapest.

1916a A pannonhalmi főapátság története VI. A. PRT VI. Budapest.

Szabó Dénes

1952 A magyar nyelvemlékek. Budapest.

Szaszkóné Sin Aranka (szerk.)

1994 Magyarország történeti helységnévtára. Veszprém megye (1773-1808). Budapest.

Tatay Lajos

1896 Emléklap a Bakony-Tamási Ág.[ostai] Hitv.[allású] Ev.[angélikus]
Egyházközség életéből. Pápa.

Tatay Sándor

é. n. (1967) Szülőföldem, a Bakony. Budapest.

1983 Hét szűk évtized. Meglepetéseim könyve. Budapest.

1985 Bakonyi krónika. Budapest.

Torma István (szerk.)

1972 Veszprém megye régészeti topográfiája. A pápai és zirci járás. Budapest.

Veress D. Csaba

2000 Bakonybél története. Veszprém.

1960. évi népszámlálás 3. i. Veszprém megye. Személyi és családi adatai.

1962 Budapest.

1970. évi népszámlálás 13. a. Veszprém megye. Számlálókörzetei és külterületi adatai.

1972 Budapest.

Rövidítések

HIM = Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest

Gerencsér Emlékoldal (1109-2009)